

**ՀԵՆՐԻԿՈՍ ԲՐԵՆՆԷՐԸ ԵՒ
ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
ԼԱՏԻՆԵՐԻՆ ՀԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԱԾ
ԱՌԱՋԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ**

ՊԵՏՐՈՍ Հ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

Եւրոպայում Ե. դ. հայ պատմագիր Մովսէս Խորենացու անձի եւ գործի նկատմամբ հետաքրքրասիրութեան ակունքներն ունեն շուրջ 300ամեայ վաղեմութիւն: Պատմահօրը համաշխարհային գիտական եւ ընթերցող լայն հասարակայնութեանը ներկայացնելու գործում վիթխարի ծառայութիւն են մատուցել գրահրատարակիչ-տպագրիչ թովմաս եպիսկոպոս, Միքայէլ, Մատթէոս եւ Ղուկաս Վանանդեցիները, որոնք 1695ին Ամստերդամում իրականացրեցին Խորենացու գլուխգործոցի բնագրի անդրանիկ հրատարակութիւնը: Սրանից է, որ յետագայում կատարուեցին, ինչպէս անգլիացի Գէորգ եւ Գուլիէլմուս Վիստոն եղբայրների, այնպէս էլ միւս օտար առաջին թարգմանութիւնները², որոնց շնորհիւ Խորենացին միանգամից յայտնի անուն դարձաւ արեւելագէտ-պատմաբանների շրջանում³: Սակայն, մինչեւ Վիստոն եղբայրների լատիներէն թարգմանութիւնը եւ հրատարակութիւնը կատարուել է մի փորձ եւս, ճիշդ է, ոչ լիակատար, Խորենացու Պատմութիւնը լատիներէնով Արեւմուտքին ներկայացնելու ուղղութեամբ: Փորձ, որը պատկանում է շուէդ դիւանագէտ, Սպահանում Շուեդիայի կարլոս ԺԱ. Թագաւորի (1660-1697) անձնական ներկայացուցիչ Հենրիկոս Բրեննէրին (Henric Brenner), անձ, որի անունն ու գործի հետ են կապուած խորենացիագիտութեան այնքան շատ առեղծուածներ, թիւրմըրոնումներ եւ թիւրիմացութիւններ:

Նկատի ունենալով այն, որ հայագիտութեան բնագաւառում Հենրիկոս Բրեննէրի անձն ու գործը, ըստ էութեան, անձանօթ հանգամանքներ են⁴, եւ որպէս այդպիսին հայագիտութեան չհատուցած պարաքերից մէկը, անհրաժեշտ համարեցինք առաջին անգամ լայնօրէն անդրադառնալ դրանց⁵:

Հենրիկոս Բրեննէրը ծնուել է 1669 Սեպտեմբեր 13ին, Շուեդիայի Էօսթերբոթթէն նահանգի Քրոնորու բնակավայրում՝ հոգե-

ւորականի ընտանիքում: Նրա ծնողներն են եղել Եակոբուս Բրեն-
նէրն ու Բրիթա Գամայր: Սկզբնական կրթութիւնը ստացել է
ծննդավայրում, իսկ միջնակարգը՝ Արօ քաղաքի գիմնազիայում:
Սովորել է Լուենդի (1687-1690) եւ Ուփսալայի (1690-1691) համալ-
սարաններում: 1691 Դեկտեմբերի 4ին Ուփսալայի համալսարա-
նում պրոֆ. Լ. Նորմանի (L. Norrman) ղեկավարութեամբ պաշտ-
պանել է աւարտական թեզ⁶, իսկ միջանի օր անց՝ Դեկտեմբերի
10ին, նրան շնորհուել է արուեստից մագիստրոսի գիտական կո-
չում: Յետագայ տարիներին աստուածաբանական ու իմաստասի-
րական առարկաներ է դասուանդել Ուփսալայի համալսարանում,
զբաղուել է արեւելագիտութեամբ, ուսումնասիրել լեզուներ: 1697ի
սկզբներին անակնկալ հրաւէր է ստացել Կարլոս ԺԱ.ից՝ դիւանա-
գիտական չափազանց կարեւոր յանձնարարութեամբ ուղեւորուելու
Պարսկաստան:

Ժ. դարի վերջերին Շուեդիան աշխուժ հետաքրքրութիւն էր
ցուցաբերում Պարսկաստանի նկատմամբ եւ պատահական չէ, որ
հենց Շուեդիայի նախաձեռնութեամբ է, որ երկու երկրների միջեւ
հաստատոււմ են դիւանագիտական ու առեւտրական ուղիղ կապեր:
Որպէս այդ հետաքրքրութիւնների վկայութիւն կարող է ծառայել
այն, որ շուեդական կողմը կարճ ժամանակամիջոցում մէկը միւսի
ետեւից դիւանագիտական զույգ միսիաներ է ուղարկում Պարսկաս-
տան: Դեռեւ 1687ին շուեդական դեսպանորդ Լիւդուիգ Ֆաբրից-
իուսը (Ludwig Fabritius) կատարելով Կարլոս ԺԱ.ի յանձնարարու-
թիւնը՝ Սպահանում բանակցում էր Սուլէյման շահի (1666-1694)
հետ, որի արդիւնքը եղաւ երկու երկրների միջեւ առեւտրական
պայմանագրի կնքումը: Հետաքրքիր է, որ շուեդ դեսպանորդը
հայրենիք վերադարձաւ երկու հալ առեւտրականների ուղեկցու-
թեամբ, որոնք Ստոկհոլմում ջերմ ընդունելութեան արժանացան
Թագաւորի կողմից⁷: Անշուշտ, Շուեդիան չէր առաջնորդոււմ մի-
այն տնտեսական-առեւտրական շահախնդրութիւններով: Պէտք է
ենթադրել, որ պարսկա-շուեդական բանակցութիւնները շօշափում
էին նաեւ քաղաքական խնդիրներ: Ըստ երեւութին, շուեդական
կողմը՝ յանձին Պարսկաստանի, ակնկալում էր տեսնել այն երկրին,
որը կարող էր դառնալ նրա հնարաւոր դաշնակիցը հետզհետէ ա-
հագնացող ուս-շուեդական հակամարտութիւնում: Ահա նման ա-
ռաքելութեամբ էր, որ 1697ի կէսերին շուեդական դեսպանորդ
Լիւդուիգ Ֆաբրիցիուսը երկրորդ անգամ ուղեւորուեց Պարսկաս-
տան: Այս անգամ պատուիրակութեան կազմում ընդգրկուեց նաեւ
Ուփսալայի համալսարանի երիտասարդ դասախօս Հենրիկոս
Բրեննէրը: Մնում է միայն ենթադրել, թէ ո՛րն է եղել Բրեննէրի

դերը դեսպանութեան կազմում եւ ինչո՞վ էր պայմանաւորուած նրա մասնակցութիւնը այդ յուժ կարեւոր առաքելութեանը: Մի-գուցէ արեւելեան լեզուների իմացութիւնը: Իրօք, Բրեննէրի կենսագիրը հաւաստում է «արեւելեան լեզուների, մասնաւորապէս արաբերէնի», նրա հիանալի իմացութիւնը: «Արեւելեան լեզուներ» արտայայտութիւնը, բացի արաբերէնից, ենթադրում է նաեւ այլ լեզուների, հաւանաբար նաեւ պարսկերէնի իմացութիւն: Կարծում ենք, սխալուած չենք լինի ասելու, որ Բրեննէրը եղել է դեսպանութեան թարգմանը, որը Պարսկաստանում եղած իր ժամանակը գուզորդել է նաեւ գիտական, մասնաւորապէս արեւելագիտական զբաղմունքներով: Սոյն իրողութիւնը, առանց որեւէ դժուարութեան, կարելի է փաստել հենց Բրեննէրի հաղորդած տուեալների օգնութեամբ: Պարզում է, որ նա յանձնարարութիւն ունէր Ուփսալայի ակադեմիայի գրադարանապետ, աստուածաբանութեան դոկտոր էրիկ Բենցէլից (Eric Benzel) եւ վերջինիս միջնորդութեամբ նաեւ գերմանացի հանրայայտ գիտնական Գոտֆրիդ Վիլհելմ ֆոն Լէյբնիցից (Leibniz) մանրամասն ուսումնասիրելու Պարսկաստանի եւ Մոսկուայի միջեւ բնակուող ժողովուրդների պատմութիւնն ու լեզուն, սովորոյթներն ու կենցաղը: Այդ կապակցութեամբ նա գրում է. «Փրբ 1699ին վերադառնում էի Պարսկաստանից, ինձ յանձնեցին քո, ո՞վ ազնուագոյն այր (խօսքը Բենցէլի մասին է - Պ. Յ.) նամակը, որի մէջ դու խնդրում էիր, որպէսզի ես մանրամասն ուսումնասիրեմ որոշ բաներ, որոնց վրայ քո ուշադրութիւնը հրաւիրել էր երեւելի (summus) այր Գոտֆրիդ Վիլհելմ Լէյբնիցը, յատկապէս որպէսզի չանտեսեմ Պարսկաստանի ու Մոսկուայի միջեւ բնակուող տարբեր ազգերի բառերը, որտեղից թերեւս հնարաւոր լինէր դուրս բերել բազմաթիւ ցեղերի անուանումներ: Եւ չնայած ես նախկինում էլ այդ բանն արդէն անում էի, դրանից յետոյ սկսեցի անել աւելի ջանասիրաբար, որպէսզի գոնէ մի կերպ բաւարարեմ քո եւ պայծառափայլ (celeberrimus) Լէյբնիցի ցանկութիւնը (ընդգծումը մերն է - Պ. Յ.)»⁸:

Շուեդական դեսպանութիւնն իր ճանապարհորդութիւնն սկըսեց 1697ի վերջերին: Այն Պարսկաստան էր ուղեւորում Ռուսաստանի վրայով: 1698 փետրուարի 11ին պատուիրակները հասան Կազան, ուր որոշ ժամանակ ստիպուած էին կանգ առնել սաստիկ ցրտերի պատճառով: Անասելի զրկանքներ ու դժուարութիւններ յաղթահարելով՝ 1698 Մայիսի առաջին օրերին պատուիրակութիւնը հասաւ Աստրախան, որտեղից՝ Դերբենդի եւ Շամախու վրայով, ժամանեց Սպահան: Պարսկական կառավարութիւնը եւ անձամբ Հուսէյն Ա. շահը (1694-1722) եւս մեծ հետաքրքրութիւն

էին ցուցաբերում շուեղական դեսպանութեան եւ պարսկա-շուեղական բանակցութիւնների նկատմամբ: Շահն անձամբ էր հետեւում բանակցութիւնների ընթացքին եւ պատրաստակամութիւն յայտնում դեսպաններ փոխանակել երկու երկրների միջեւ: 1699ի կէսերին շուեղական դեսպանութիւնը ետ է վերադառնում հայրենիք: Սակայն, Բրեննէրը անորոշ ժամանակով դեռեւս ստիպուած էր մնալ Սպահանում, քանզի յանձնարարութիւն ունէր Շուեղիա ուղեկցել պարսկական դեսպանորդ Սարուկ Խանբէկին (Sarug Chanbeg): Ի վերջոյ, 1700ի գարնանը պարսկական դեսպանութիւնը Ռուսաստանի տարածքով ուղեւորուեց Շուեղիա: Հետաքրքիր է, որ Բրեննէրը առաջնորդուելով ինչ-ինչ հանգամանքներից՝ եռանդուն համոզում էր դեսպանորդին, «հրաժարուել դրանից (ռուսական ուղուց - Պ. Յ.), քանի որ նրա համար ոչ մի լաւ բան չէի կանխազուշակում՝ ելնելով Պարսկաստանի եւ Ռուսաստանի միջեւ արդէն այդ ժամանակ սաստկացող թշնամանքից»⁹, եւ Շուեղիա ուղեւորուել Օսմանեան կայսրութեան տարածքով: Սակայն Սարուկ Խանբէկը շահից խստագոյն հրահանգ ունէր չչեղւել ռուսական ուղուց, ուստի մերժեց Բրեննէրին եւ պարսկական դեսպանութիւնն ընտրեց դէպի հիւսիս տանող ծանօթ հին առեւտրական ճանապարհը¹⁰:

Ճանապարհն անցնում էր Հայաստանով ու կովկասով եւ Բրեննէրը հիանալի առիթ ունէր «մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրելու Հայաստանի, Վրաստանի, Դաղստանի եւ Ջերքեզիայի պատմական յուշարձաններն ու պատմութիւնը, ծանօթանալու այդ տարածքաշրջանի կացութեանը»¹¹, հանգամանք, որն ինչպէս արդէն նշեցինք, մտնում էր նրա անմիջական հետաքրքրասիրութիւնների շրջանակի մէջ:

Պատուիրակութիւնը դեռեւս գտնւում էր Մոսկուայում երբ 1700 Օգոստոսի 19ին բռնկուեց ռուս-շուեղական պատերազմը (1700-1721): Ռուսական իշխանութիւններն անմիջապէս ձերբակալեցին Բրեննէրին եւ լրտեսութեան կեղծ մեղադրանքով բանտարկեցին: Ամբողջ 21 տարի Բրեննէրը արգելափակուած մնաց ռուսական տարբեր բանտերում՝ հիմնականում կազանում: Աւելի ուշ, ինչպէս գրում է կենսագիրը՝ «մի ենթասպայի եւ վեց զինուորի հսկողութեան ներքոյ» նրան տեղափոխում են Մոսկուա: Յետագայում, չիչելով իր այս զարմանալի ողիսականը, Բրեննէրը խՈՐին ափսոսանքով գրում է. «որքան կոյր է մարդկային միտքը... եւ այսպէս ես ժամանակ կորցրեցի եւ ժամանակի հետ միասին կործանեցի իմ բախտը»¹²: Պէտք է ենթադրել, որ Բրեննէրի բանտարգելութեան պայմաններն այնքան էլ խիստ չեն եղել, քանզի

նա ազատ հնարաւորութիւն ունէր զբաղուելու նաեւ գրական ու գիտական աշխատանքներով: Յատկանշական է, որ նա Մոսկուայում յաճախակի շփուել եւ հանդիպումներ է ունեցել ուսւ նշանաւոր պատմաբան Վասիլի Նիկիտիչ Տատիչչեւի հետ¹³, որին էլ ծանօթացրել է իր գիտական աշխատանքներին եւ մասնաւորապէս Խորենացու վերաբերեալ նոթերին:

Աւելի քան քսանամեայ արգելափակումից Բրեննէրն ազատւեց միայն Նիշտադեան հաշտութեան պայմանագրի կնքումից (1721 Օգոստոսի 30) յետոյ: 1722ի սկզբներին նա, «քայքայուած առողջութեամբ, հիւանդ եւ հիւժուած»¹⁴, իրաւունք է ստանում վերադառնալ հայրենիք: Կարճատեւ հանգստից ու կազդուրուելուց յետոյ Բրեննէրն իրեն ամբողջութեամբ նուիրում է գիտական ու դասախօսական աշխատանքներին: 1722ի Յունիսի 19ին նրան շնորհւում է պրոֆեսորի կոչում, որն իրաւունք էր տալիս դասաւանդելու բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններում: Նոյն թուականի Դեկտեմբերի 19ին Շուեդիայի թագաւոր Ֆրիդրիխ Ա. Հասենցու (1720-1751) յատուկ հրամանագրով նշանակւում է հնութիւնների արխիւի (antikvi tetsarkivet) խորհրդական: 1723ի Մայիսի 17ից վարում է թագաւորական գրադարանի տնօրէնի պաշտօնը¹⁵: Յատկանշական են նրա փորձերը գրադարանային գործը գիտական բարձր հիմքերի վրայ դնելու ուղղութեամբ: Նրա հետեւողական ու յամառ ջանքերի շնորհիւ թագաւորական գրադարանը համալրուեց արեւելեան բազմաթիւ հազուագիւտ ձեռագրերով եւ արեւելագիտական ճոխ գրականութեամբ: Ըստ էութեան, նրա անուան հետ է աղերսւում արեւելագիտական, մասնաւորապէս հայագիտական, համակարգի հիմնադրումը Շուեդիայում: Շուեդական կառավարութիւնը (kanslikollegiet) բարձր գնահատելով Բրեննէրի ծառայութիւնները՝ 1724ին յատուկ ուղերձով դրուատում է նրա «եռանդն ու ընդունակութիւնները, որ նա գործադրում է իր պաշտօնավարութեան ընթացքում»¹⁶:

Բրեննէրը մահացել է 1732ի Օգոստոսի 29ին¹⁷, Ստոկհոլմում:

Մեծ չէ Բրեննէրի գիտական ժառանգութիւնը: Բացի վերոնշուած թեզից եւ Խորենացու Հայոց պատմութեան համառօտուած թարգմանութիւնից, նրա հեղինակութեամբ տպագրուել են մի ուսումնասիրութիւն՝ նուիրուած Պետրոս Մեծի պարսկական արշաւանքի նկարագրութեանը¹⁸ եւ մի քանի նամակներ՝ ուղղուած էլիտաս Բրեննէրին (Աստրախան, 1698, 3 Մայիսի)¹⁹: Բրեննէրը գործօն նպաստ է ունեցել նաեւ պրոֆ. Ֆ. Հ. Շտրահլենբերգի պատմա-աշխարհագրական բնութի երկասիրութեան՝ կովկասեան ժողովուրդների լեզուարնտանիքների մասին հատուածները պատրաստելու

աշխատանքներին²⁰ : Հեղինակակից է նոյն հեղինակի հրատարակած Ասիայի քարտեզի կառուցիչ ծովի եւ Սիր-Դարիա գետի տարածաշրջանի նկարագրութեան²¹ :

Այսպիսն է Բրեննէրի գիտական ժառանգութեան ընդհանուր նկարագիրը : Կարծում ենք տարակուսելի չպէտք է համարել նման պատկերը, նկատի ունենալով նրա քսանամեայ բանտարկութեան եւ ապա վարչական գերգրադուածութեան իրողութիւնները : Թե-րեւս նրա ինչ-ինչ ձեռագրեր կարող են պահպանուած լինել շուե-դական գրադարաններում եւ արխիւներում :

EPITOME
 COMMENTARIORUM
 MOYSIS ARMENI,
DE
 ORIGINE & REGIBUS
 ARMENORUM
ET
 PARTHORUM,
ITEM
 SERIES PRINCIPUM
 IBERIÆ
ET
 GEORGIÆ,
 CUM NOTIS & OBSERVATIONIBUS
 HENRICI BRENNERI,
 Accessit ejusdem EPISTOLA
Ad plur. reverend. & celeberrim.

Doct. ERICUM BENZELIUM
 DE PRÆSENTI STATU QUARUNDAM
 GENTIUM ORIENTALIUM.

STOCKHOLMIÆ,

Typis ac impensis JOH. LAURENT. HORRN,
 Reg. Antiq. Arch. Typogr. Anno MDCCXXIII.

Հայագիտութեան համար Բրեննէրի գիտական ժառանգութեան ամէնանշանակալից արժէքը անշուշտ, Խորենացու, Պատմութիւն հայոցի համառօտագրուած լատիներէն հրատարակութիւնն է, որ նա հարուստ ծանօթագրութիւններով եւ Խորենացու անձի ու գործի հետ որեւէ աղերս չունեցող պատմական առանձին դիտումներով հանդերձ, լոյս ընծայեց գերութիւնից վերադառնալուց անմիջապէս լետոյ, Ստոկհոլմում՝ 1723ին²²։ Թէեւ սոյն թարգմանութիւնը լոյս էր տեսել եւրոպական արեւելագիտական կենտրոններից շատ հեռու, սահմանափակ տպաքանակով, սակայն քննադատական միտքը անմիջապէս արձագանգեց ու արժէքաւորեց կատարուած աշխատանքը։ Եւրոպական հեղինակաւոր քննադատական տարեգրքերում տպագրուեցին մի շարք ընդհանրացնող, դրուատալից գրախօսականներ²³։

Տպագրուելուց անմիջապէս լետոյ, արդէն 1730ականներին, այս հրատարակութիւնը յայտնուեց է չրջանառութեան մէջ։ Այն օգտագործուեց է։ Նրանից մէջըբերումներ են կատարուեց մասնագիտական գրականութեան մէջ։ Յատկանշական է, որ գրքի մի եզակի օրինակ 1726ին, ինչպէս ենթադրուեց է Ռոբերտ Հ. Խաչատրեանը, Ստոկհոլմից իր հետ Ռուսաստան է բերուեց ուսն նշանաւոր պատմաբան Տատիշչեւը²⁴։ Գրքի այդ օրինակը գտնուեց էր Մոսկուայի Ռուսիանցեան Գրապահոցում (այժմ՝ Ռուսաստանի Պետական Գրադարան)։ Ռուս արեւելագէտ Թէոֆիլ Զիգֆրիդ Բալէրը, որ մահացել է 1738ին, Ռուսաստանի աշխարհագրութեանը նուիրուած իր մենագրութիւնում արեւելեան հին ժողովուրդների մասին տեղեկութիւններ յայտնելիս լղում է Խորենացու բրեննէրեան հրատարակութեանը²⁵։ Մէկ այլ ուսն պատմաբան՝ Ի. Մ. Ստրիտտէրը, խազարների մասին աշխատանք գրելիս, լայնօրէն օգտագործել է, ինչպէս ինքն է յորջորջում՝ «Մոզէս Ֆոն Խորենացի, բրեննէրեան հրատարակութիւնը»²⁶։ Անշուշտ, նշուածով չեն սահմանափակուեց բրեննէրեան հրատարակութեան արձագանգները, սակայն, որպէս կանոն, այն լայն տարածում չստացաւ։ Բնորոշ հանգամանք է, որ Հ. Միքայէլ վրդ. Չամչեանցը արժէքաւորելով վիտոնների թարգմանութիւնը²⁷, անգամ ակնարկ չի անում բրեննէրեան հրատարակութեան վերաբերեալ, որն, անշուշտ, հետեւանք էր նշանաւոր հայագէտի անտեղեկութեան։ Իսկ շատ ուսումնասիրողներ էլ, որ հնարաւորութիւն չունէին անձամբ տեսնելու եւ ուսումնասիրելու այն, գրքի մասին խօսել են թէականօրէն, յաճախ՝ միջնորդաւորուած, իսկ երբեմն էլ կասկածելի են համարել ընդհանրապէս նրա գոյութիւնն իսկ։ Այսպէս, հմուտ խորենագիտագէտ Ստեփան Մալխասեանցը գրում է. «Լատիներէն թարգմա-

նութիւն Բրեննէրի, տպագրուած Ստոկհոլմում, սակայն այս թարգմանութիւնը ոչ մի մատենադարանում չկայ եւ նրան ոչ ոք չի տեսել²⁸: Արեւմտեան Հայագիտութեան արժէքներին քաջածանօթ Գ. Շրումպֆը նույնպէս տատանոււմ է որեւէ առարկայական գնահատական կատարելուց, քանզի խոստովանում է. «Մենք այս երկասիրութեան *անուամբ* (ընդգծումը մերն է - Պ. Յ.) եւեթ ծանօթ ըլլալով, առայժմ չենք կարող աւելի ընդարձակ տեղեկութիւն մը տալ՝ յառաջաբանին եւ ծանօթութեանց պարունակութեան, - եւ ուսումնասիրողներին խորհուրդ է տալիս՝ փափաքելի է, որ Բրեննէրի թարգմանութիւնը փնտուռի ի մատենադարանա Փարիզի, Լոնտոնի եւ մանաւանդ երկասիրողին Հայրենեաց (այսինքն՝ Շուեդիայում - Պ. Յ.) եւ բանասիրաց հաղորդուի»²⁹:

Յատկապէս շիտթութեան տեղիք է տուել բրեննէրեան հրատարակութեան տարեթուի հանգամանքը: Շատերը բերելով նախորդ ուսումնասիրողների մօտ արդէն առկայ թիւր թուականը եւ հնարաւորութիւն շունենալով անձամբ ստուգելու այն, կրկնելով մէկը միւսին, հրատարակութեան տարեթիւ են համարել 1733ը³⁰, խորենացիագէտ Ռոբերտ Թոմսոնը՝ 1724ը³¹: Իսկ մատենագէտ Արմենակ Սալմասիանը երկու տարբեր հրատարակութիւններ է նշում՝ 1723 եւ 1733³²: Վերջինն, անշուշտ, թիւրիմացութիւն է եւ հետեւանք՝ շրջանառութեան մէջ գտնուող, արդէն կարծրացած եւ բազմիցս կրկնուած սխալի:

Անշուշտ, այժմ այլեւս որեւէ տարակուսանքի տեղիք չի տալիս Բրեննէրի հրատարակութեան իրողութիւնը, իսկ գրքի եզակի օրինակներից մէկի հետ կարելի է ծանօթանալ Մաշտոցեան Մատենադարանի գրադարանում: Սակայն անծանօթ են մնում թարգմանութեան հանգամանքները եւ բուն թարգմանութեան հետ կապուած բազմաթիւ խնդիրներ, որոնք կը փորձենք ներկայացնել ստորեւ:

*
* *

Հայագիտութեան մէջ կրկնուող տեսակէտերից մէկի համաձայն Բրեննէրը խորենացու Պատմութիւնը լատիներէն է թարգմանել ակամայ գերութեան տարիներին: Իբր այդ միջոցին է նա ծանօթացել իր բախտակից Դոմինիկեան հոգեւորական Յովհաննէս Բարթոլոմէոսի (Joannes Bartholomeus) հետ, որը նախապէս պաշտօնավարելով Հայաստանում եւ Պարսկաստանում՝ հայերէն էր սովորել եւ ինքնուրոյն թարգմանութիւններ էր կատարում հին հայկական բնագրերից: Նշուած կրօնաւորն իր հետ ունեցել է խորենացու Պատմութեան մի գրչագիր, որից նա Բրեննէրի համար

Թարգմանաբար հատուածներ էր ընթերցում համատեղ բանտարկութեան երկարուձիգ օրերի ընթացքում: Ժամանակի ընթացքում Բրեննէրը նորնպէս սովորում է հայերէն, կատարում ինքնուրոյն թարգմանութիւններ եւ Բարթոլոմէոսի օգնութեամբ համառօտում Խորենացու Պատմութիւնը, իսկ Ստոկհոլմ վերադառնալուց յետոյ՝ 1733ին (sic) լոյս ընծայում այն: Այս վարկածն առաջ է քաշել դեռեւս ֆրանսիացի հայագէտ Վիկտոր Լանգլուան 1869ին³³: Այն մեխանիկաբար կրկնուել է յետագայ³⁴ եւ անգամ մերօրեայ³⁵ ուսումնասիրողների կողմից: Տարակոյս չկայ որ Լանգլուան եւ նրան հետեւողներից եւ ոչ մէկը անձամբ չեն տեսել բրեննէրեան հրատարակութիւնը: Հակառակ դէպքում, ոչ միայն չէին շփոթի գրքի հրատարակութեան թուականը, այլեւ հաշուի կ'առնէին իր՝ Բրեննէրի յտակ վկայութիւնները թարգմանութեան հանգամանքների վերաբերեալ: Այսպէս, Պ. Ֆեթթէրը գրում է. «Խորենացու Պատմութեան առաջին (թէեւ ոչ լիակատար) յատիներէն թարգմանութիւնը լոյս տեսաւ խոր հիւսիսի մէջ, Ստոկհոլմում 1733ին (sic) Հենրիկոս Բրեննէրի ձեռքով, որը Յովհաննէս Բարթոլոմէոս Դոմինիկեանի հետ Մոսկուայի բանտի մէջ Մովսէսի առանձին հատուածներ փոխադրեց յատիներէն»³⁶: Նոյնը, առանձին շեղումներով, գրում է նաեւ Հ. Գարեգին վրդ. Ջարրհանայեանը. «Խորենացիի առաջին թարգմանիչն եղած է Պրեննէր անունով շուեղացի մը, որ... քաղաքական պատճառով մը Ռուսաց Մոսկուա քաղաքին մէջ արգելուած էր ի բանտի: Հոն իրեն քով բանտակից եւ կենակից ունեցաւ զՅովհաննէս Բարթոլոմէոս Յակինթեան Դոմինիկեան կրօնաւորը, տեղեակ հայերէն լեզուի ուր ձեռունին ինյալով Խորենացւոյն այս պատմական երկասիրութիւնը, հայագէտ կրօնաւորը քաղելով կամ համառօտելով կը թարգմանէր ի լատին, եւ Պրեննէր ծանօթութեամբ կը ճոխացնէր, եւ զոր ետքը տպագրեց Ստոքհոլմի մէջ»³⁷:

Դժուար է ասել, թէ ինչն է հիմք հանդիսացել նման տեսակէտի հանդէս գալուն: Մանաւանդ նոյն Բրեննէրի կողմից Խորենացու յատիներէն համառօտութեանը կից հրատարակուած Յովհաննէս Բարթոլոմէոսի նամակը³⁸ փաստում է միանգամայն այլ իրողութիւն: Նամակում յտակօրէն մատնանշուած է, որ Բրեննէրը դեռեւս Սպահանում եղած ժամանակամիջոցում է (1698 Յունիս-1699 Յուլիս) ծանօթացել այստեղ պաշտօնավարող պրեդիկատորների Սրբ. Յակինթեան օրդէնի անդամ Բարթոլոմէոսի հետ: Սա, բացի քարոզչութիւնից, զբաղւում էր նաեւ գիտական աշխատանքներով, քաջատեղեակ էր հայերէնին եւ հին հայկական բնագրերից կատարում էր թարգմանութիւններ: Դեռեւս Հռոմում՝ Սրբ.

Սաբինայի վանքում եղած ժամանակ այս կրօնաւորը սկսել էր համառօտել իտրենացու Պատմութիւնը եւ թարգմանել լատիներէն (ըստ երեւոյթին վանանդեցիների օրինակից): Հռոմում սկսած թարգմանութիւնը Բարթոլոմէոսը շարունակում է Սպահանում, որտեղ այդ աշխատանքներին մասնակից է դարձնում նաեւ շուէդ դիւանագէտ Բրեննէրին: Որ նրանք համատեղ են շարունակել նշուած թարգմանութիւնը երեւում է Բրեննէրին ուղղուած Յովհաննէս Բարթոլոմէոսի 1699 Սեպտեմբերի 2ի նամակի հետեւեալ տողերից. «...ինչ վերաբերում է մեր գործին (ընդգծումը մերն է - Պ. Յ.), Յուլիսին քեզ գրած մէկ այլ նամակում ես տեղեկացրել էի, որ արդէն համարեա աւարտել եմ, հայ ժողովրդի ու թագաւորների ծագման մասին համառօտ տեղեկագրութիւնը որը մտադիր էի... ուղարկել քեզ՝ ուսումնասէրիդ»³⁹, (ընդգծումները մերն են - Պ. Յ.): Բացի այդ, գրքում տպագրուել է նաեւ իր՝ Յովհաննէս Բարթոլոմէոսի փոքրիկ լիշատակարանը, որտեղ նա խօսելով թարգմանութեան հանգամանքների մասին, լստակօրէն շեշտում է, որ այն աւարտել է Սպահանում՝ 1699ին⁴⁰: Նշուածից ակնյայտ է, որ իտրենացու Պատմութիւնը համառօտել եւ լատիներէն է սկսել թարգմանել նախ Յովհաննէս Բարթոլոմէոսը եւ ապա այն Սպահանում շարունակել Բրեննէրի օգնութեամբ, որը հայերէն կարող էր սովորել միայն այստեղ գտնուած միջոցին:

Թէ ո՛րն է Բրեննէրի բաժինը այսօր արդէն առկայ թարգմանութիւնում, դժուար է ասել, սակայն անկասկած նրա հեղինակութեանն են պատկանում թարգմանութեան բոլոր ծանօթագրութիւնները, որոնց մասին խօսք կը գնայ ստորեւ: Հետաքրքրութիւնից գուրկ չէ նաեւ այն փաստը, որ երբ Բրեննէրը Սարուկ Խանբէկին ուղեկցում էր Շուեդիա, թարգմանութիւնը մնում է Սպահանում՝ Բարթոլոմէոսի մօտ: Եւ միայն լետագայում, մինչեւ ռուս-շուեդական պատերազմի սկսուելը, արդէն Մոսկուայում գտնուող Բրեննէրը սւաքաւ Սպահանից ուղարկուած սոյն թարգմանութիւնը: Դա տեղի է ունեցել հետեւեալ կերպ: Սպահանի կաթողիկ վիճակի առաջնորդ էլիաս (Elias) եպիսկոպոսը Մոսկուայի վրայով ճանապարհորդելու էր Հռոմ: Օգտուելով դրանից՝ Յովհաննէս Բարթոլոմէոսը իտրենացու թարգմանութիւնն ուղարկում է Մոսկուայում գտնուող Բրեննէրին, շեշտելով հետեւեալը. «Եթէ հնարաւորութիւն ունենամ արտագրելու Ասիայի համառօտ աշխարհագրական նկարագրութիւնը նոյն ուսեալ այլ Մովսէսի մի գրքից (նկատի ունի Աշխարհացոյցը - Պ. Յ.)... դա էլ կ'ուղարկեմ քեզ»⁴¹: Սակայն իրադարձութիւնները ողբերգական ընթացք ստացան եւ այդ նոր նիւթերը «ստանալու յոյսը յօդս ցնդեց, քանի

որ ազնուագոյն ու ամենաուսեալ այրը (Յովհաննէս Բարթոլոմէոսը - Պ. Յ.) սպանուեց մի անպէտք մարդու ձեռքով»⁴²։ Այս իրադարձութիւնները տեղի են ունեցել Սպահանում, հետեւաբար Բարթոլոմէոսի Ռուսաստանում գտնուելու եւ Բրեննէրի հետ նոյն բանտախցում արգելափակուելու թիւր տեսակէտը, որ այսօր սրբազրոււմ է։ Այսպիսով, Խորենացու Պատմութեան համառօտագրութեան Բարթոլոմէոսի լատիներէն թարգմանութիւնը Բրեննէրին է ուղարկուել Սպահանից՝ էլիաս եպիսկոպոսի միջոցով, որը նրան է յանձնուել Մոսկուայում, մինչեւ Բրեննէրի ձերբակալութիւնը։ Որ արգելափակման 21 տարիների ընթացքում այդ թարգմանութիւնը չի եղել Բրեննէրի մօտ՝ ակներեւ է էրիկ Բենցէլին ուղղուած նրա նամակի հետեւեալ տողերից. «Երբ Մոսկուայում ինձ տարան ահաւոր բանտը, դրանք (թարգմանութիւնները - Պ. Յ.) այլոց թւում մնացին իմ իրերի ու ծառաների մօտ, եւ երբ նրանցից մէկն ուզեց ինչ-որ բան բերել ինձ այնտեղ, որտեղ ես բանտարկուած էի, եւ չկարողացաւ տեղ հասնել, թողեց դրանք իմ բարեկամի մօտ...։ Ի դէպ, Յովհաննէս Բարթոլոմէոսի բուն ձեռագիրը այլոց թւում ես ետ ստացայ այն ազնիւ մարդուց, որի մօտ դրանք ի սկզբանէ թողել էր իմ ծառան»⁴³ (ընդգծումները մերն են - Պ. Յ.)։ Հետեւաբար Շրոմպֆի⁴⁴, Լէոլի⁴⁵ եւ այլոց պնդումները, թէ՛ այդ բանտարկութեան ժամանակ էլ նա (Բրեննէրը - Պ. Յ.) թարգմանեց Խորենացու համառօտագրութիւնը լատիներէնի», մեղմ ասած, որեւէ հիմք չունեն։ Քանզի, ինչպէս տեսանք, Բրեննէրի բոլոր ձեռագրերը գտնուում էին նրա մի «բարեկամի» մօտ։ Ահա այդ ձեռագրերն են, որ Ստոկհոլմ վերադառնալուց յետոյ, ինչպէս յատկօրէն շեշտում է Բրեննէրը, աստուածաբանութեան դոկտոր էրիկ Բենցէլի, «յորդորների շնորհիւ շատ համառօտ ծանօթագրութիւններով եւ հոգացի հրատարակել»⁴⁶։ Այս բոլորից յետոյ մնում է տարակուսել, թէ ինչու Ռոբերտ Ռաչատրեանը եւ նրա հետեւողութեամբ է. Յակոբեանը էրիկ Բենցէլին համարում են Խորենացու թարգմանիչներից մէկը. «Բրեննէրն ու Բենցէլը առաջինն իրականացրին Մովսէս Խորենացու Հայոց պատմութեան լատիներէն թարգմանութիւնը»⁴⁷։ Անհասկանալի է։ Մինչդեռ գրքի, "I nitio non..." բառերով սկսուող փոքրիկ առաջաբանում իրեն "Tui Studiosissimus" յորջորջող Բրեննէրը, աւելի քան յստակ, Բենցէլին համարում է սոսկ իր հովանաւորեալը եւ ուրիշ ոչինչ։

Միւս թիւրիմացութիւնը, որ երբեմն-երբեմն արտայայտուել է խորենացիագիտութեան մէջ այն է, որ իբր բրեննէրեան հրա-

տարակուսիւնը խորենացու Պատմութեան լատիներէն ամբողջական թարգմանութիւնն է, ինչպէս օրինակ գրում են Հայկական Հանրագիտարանի հեղինակները. «Բրեննէրն առաջինն է, որ ամբողջութեամբ (sic) լատիներէնի է թարգմանել Մովսէս խորենացու «Հայոց պատմութիւնը» ծանօթագրութիւններով»⁴⁸: Իրականում խորենացու լատիներէն այս առաջին հրատարակութիւնը, ինչպէս արդէն նշուել է, համառօտագրուած թարգմանութիւն է: Դա յստակ ակներեւ է նախ գրքի խորագրից՝ «Հայերի եւ Պարթեւների ծագման եւ թագաւորների մասին: Հայ Մովսէսի տեղեկութիւնների համառօտութիւն» (Epitome commentariorum Moysis Armeni de origine et regibus Aemenorum et parthorum): Համեմատութիւնները ցոյց են տալիս, որ թարգմանիչը (կամ թարգմանիչները) համառօտել են խորենացու Պատմութեան Առաջին գիրքը՝ գ. գլխից մինչեւ իե. գլուխը⁴⁹ եւ Երկրորդ գիրքն ամբողջութեամբ⁵⁰: Երրորդ գրքին չանդրադառնալը, թարգմանիչները վերագրում են ժամանակի սղութեանը, հաւաստելով, թէ յետագայում կը կատարեն նաեւ այդ բաժնի թարգմանութիւնը⁵¹: Համառօտագրութիւնները կատարուած են խիստ զգուշութեամբ ու ճաշակով, տրուած են գլուխների հիմնական բովանդակութիւնը, իսկ որոշ բաժիններ բերում են ամբողջական, տողացի թարգմանութիւններով, ինչպէս օրինակ Հայոց Վաղարշակ թագաւորի Թուղթը, կամ Աբգարի Թղթերը եւլն.: Թէեւ սոյն թարգմանութիւնը ամբողջական ու անգամ հատուածական չէ, այնուհանդերձ, Բրեննէրը չափազանց պատասխանատուութեամբ է ծանօթագրել համառօտագրութեան (Note ad commentariolum de origine Armenorum) ուշադրութեան արժանի իւրաքանչիւր հատուած կամ անձնանուն, տեղավայր, թուական կամ իրադարձութիւն⁵²: Բրեննէրի շատ ծանօթագրութիւններ ունեն գիտական անուրանելի արժէք եւ վկայում են դրանց հեղինակի խորը եւ բազմակողմանի գիտելիքների, հին եւ վաղ միջնադարեան Հայաստանի, Անդրկովկասի երկրների պատմութեան եւ պատմական աշխարհագրութեան նրա քաջատեղեակութեան մասին:

Ծանօթագրութիւնների մանրամասն վերլուծութիւնը թողնելով լարմար այլ առիթի, միայն նշենք, որ սրանով Բրեննէրը Եւրոպայում առաջինը դրեց խորենացու եւ նրա անմահ ստեղծագործութեան գիտական ուսումնասիրութեան հիմնաքարը: Հենրիկոս Բրեննէրը եւրոպական առաջին խորենացիագէտն է, իսկ Յովհաննէս Բարթոլոմէոսը՝ խորենացու առաջին թարգմանիչը:

Այսպիսով, ամփոփելով մեր ուսումնասիրութեան արդիւնքները, լանգեցինք հետեւեալ եզրակացութիւններին.

ա. Խորենացու Պատմութեան լատիներէն առաջին թարգմանիչը ոչ թէ Հենրիկոս Բրեննէրն է, այլ Յովհաննէս Բարթոլոմէոսը:

բ. Բրեննէրը մասամբ է միայն օգնել թարգմանութեան աշխատանքներին, սակայն ամբողջութեամբ նրա գրչին են պատկանում ծանօթագրութիւնները:

գ. Խորենացու Պատմութեան թարգմանութիւնը աւարտել է Սպահանում 1699ին:

դ. Բրեննէրը բանտարկութեան շրջանում (1700-1721) չի գրադուել Խորենացու Պատմութեան թարգմանութեամբ, իսկ Յովհաննէս Բարթոլոմէոսը երբեք չի եղել նրա բանտակիցը:

ե. էրիկ Բենցէլը որեւէ մասնակցութիւն չի ունեցել Պատմութեան թարգմանութեանը, այլ միայն յորդորել է այն տպագրել:

զ. Բրեննէրեան հրատարակութիւնը Խորենացու Պատմութեան ոչ թէ ամբողջական լատիներէն թարգմանութիւնն է, այլ միայն առաջին երկու գրքերի համառօտագրութիւնը:

է. Բրեննէրի հրատարակութիւնը լոյս է տեսել ոչ թէ 1733ին, այլ՝ 1723ին:

Վերոնշուածը արձակում է վաղեմութեան ժամկէտը վաղուց կորցրած թիւրիմացութիւնների այն ամբողջ կծիկը, որ կար խորենացիագիտութեան այս մարզում: Չբացայայտուած են մնում միայն առանձին կէտեր, ինչպէս օրինակ Բարթոլոմէոսի անձնաւորութեան հետ կապուած հարցերը, որոնց լուծումը ապագայի խնդիր է:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Ազգաբանութիւն տոհմին Յարեթեան, Յօրինեցեալ ի Մովսիսէ Խորենացու, (Ենածեծ Վարդապետէ, եւ յոգնեցախա Քերթողահօրէ, ի լոյս ածեալ՝ տպիւք եւ ծախիւք Թօմայ Վանանդեցու, Յամատէլօղամի, 1695:

² Մասնաւորապէս՝ Վիտոնեան թարգմանութիւնը՝ *Mosis Chorenensis Historiae Armeniacae*, Londini, 1736:

³ Խորենացու եւրոպական առաջին արձագանգներն ու գնահատականները՝ Մաթիւրէն Վէյսիէ Լա Գրոզի (La Groze) նաժակներում *Thesaurus epistolicus Lacrozianus*, t. 1-3, Leipzig, 1762-1764:

⁴ Բրեննէրի մասին առանձին ակնարկներ տես՝ V. Langlois, *Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie*, t. 2, Paris, 1869, էջ 51-52. Կիւստու Առոթ Շրումպֆ, *Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրեւմուտս (ԺԴ-ԺԹ դար)*, թարգմ. եւ լրց. Հ. Գարեգին Չարբահանյանի, Վենետիկ, 1895. Հ. Գարեգին Չարբահանյան, *Պատմութիւն հայ դպրութեան*, Վենետիկ, 1897,

- էջ 372-373. Լէօ, «Հայոց պատմութիւն», Երկերի ժողովածու, երրորդ հատոր, դիրք 2, Երևան, 1973, էջ 588. Ա. Աբեղեան, «Վկանդիանեան հայագէտներ», Համագրային տարեգիրք, Ա. տարի, Գահիրէ, 1936, էջ 248-254. Բ. Հիւսայեան, «Հայերէն լեզուի մուտքը եւրոպական ոտտաններէն ներս», Աբու, ամսագիր, Պէլլուք, 1955 (11րդ տարի), թիւ 2 (73), Փետրուար, էջ 61-62. Պ. Հ. Յովհաննիսեան, Մովսէս Խորենացու մատենագիտութիւնը, Երևան, 1991, էջ 68. «Ճմտ» Հնչակ Հայաստանի, Բ. տարի, No. 6, 29 Նոյեմբերի, 1991, էջ 12 եւ ընդ։
- ⁵ Հենրիկոս Բրեննէրի կենսագրական տուեանները քաղել ենք հետեւեալ հրատարակութիւններից՝ M. O. Celsius, *Bibliothecae Regiae Stockholmensis historia*, Stockholm, 1751, էջ 188; E. L. Hydrén, *Specimen historico-literarium de fatiis literaturae Orientalis in Svecia*, Stockholm, 1755, էջ 33. *Nouvelle biographie Générale*, tome septième, Paris, 1855, էջ 322. K. V. Zettersteen, «Henrich Brenner», *Svensk Biografisk lexikon*, sjätte bandet (6), Stockholm, 1926, էջ 214-217. Շնորհակալութեամբ լիչատակում ենք այն իրողութիւնը, որ շուեղերէն նիւթերի հայերէն թարգմանութիւնները ժամանակին մեզ էր տրամադրել շուեղահայ ծանօթագրային, ողբացեալ Պետրոս Զարգարեանը։
- ⁶ *De hebdomade feriata ex institutis gentium dissertatio philosophica*, Stockholm, 1691, 50 էջ։
- ⁷ *Ded mangkulturella Sverige*, red. J. Svanberg, H. Runblum, Stockholm, 1988, էջ 21։
- ⁸ *Epitome commentariorum Moysis Armeni de origine et regibus Armenorum et Parthorum*, Stockholmiae, 1723, էջ 92։ Հենրիկոս Բրեննէրի լատիներէն նամակը էրիկ Բենցէլին «Ճտութեամբ հայերէն է թարգմանել ծանօթագրել եւ հրատարակել բանասիրութեան թեկնածու Գոհար Մուրադեանը («Ուշ միջնադարի շուեղ հեղինակը կովկասի եւ Ռուսաստանի ժողովուրդների մասին», *Իրան-Նամէ*, 1995, թիւ 6-1996, թիւ 1 (16-17), էջ 22-29)։ Եղուածում մէջբերումները կատարուած են սոյն թարգմանութիւնից։
- ⁹ Մուրադեան, էջ 23։
- ¹⁰ Ի դէպ, հետաքրքրութիւնից գուրկ չէ ան, որ հուց ի վեր «հայկական» յորջորջուող այս ճանապարհով է, որ հայ առաջին առեւտրականները թափանցեցին Շուեղիա (ԺՁ. դար)։ Մեզ հետաքրքրող ժամանակներին է վերաբերում հայ-շուեղական առեւտրա-տնտեսական պայմանագրի կնքումը (1688), որի համաձայն Նոր Ջուղայի առեւտրականները պէտք է մետաքս ներմուծէին Շուեղիա 1696ին հայերը Շուեղիա են հասցրել 1794 փութ, իսկ 1697ին՝ 873 փութ մետաքս (Ա. Բախչինեան, *Հայ-շուեղական առնչութիւնները*, Ուփսալա, 1997, էջ 6)։ Հայ-շուեղական առեւտրա-տնտեսական կապերի մասին տես նաեւ՝ Վ. Բալբուրդեան, *Համաշխարհային առեւտուրը եւ իրանահայութիւնը 17րդ դարում*, Թեհրան 1996, էջ 138-193։
- ¹¹ Zettersteen, էջ 216։
- ¹² Մուրադեան, էջ 23։
- ¹³ *Տատիչչեւի եւ Բրեննէրի լարաբերութիւնների մասին մանրամասն տես հետեւեալ հրատարակութիւնները՝ P. Pekarskaia, «Novie izvestiia o V. N. Tatishceva» [Նոր տեղեկութիւններ Վ. Ն. Տատիչչեւի մասին], *Zapisi imperatorskogo akademii nauk*,*

- հատ. 4, 1864, էջ 15. N. Popov, *Uchenie I literaturnie trudi Tatishceva* [Տատիշչևի գիտական և գրական աշխատանքները], Ս. Պետերբուրգ, 1866, էջ 8. A. I. Iukht, "Iz nasledia V. N. Tatishceva" [Վ. Ն. Տատիշչևի ժառանգութիւնից], *Istoriia I istoriki, Մոսկուա*, 1975, էջ 298-299.
- ¹⁴ Zetterstéen, էջ 215.
- ¹⁵ Նոյն, էջ 214.
- ¹⁶ Նոյն, էջ 215.
- ¹⁷ Բրեննէրին նուիրուած մեր ակնարկում սխալմամբ սպազբուել է 1723 (տես Պ. Թովհաննիսեան, էջ 68), հմմտ.՝ *Հնչակ Հայաստանի*, 29 Նոյեմբերի 1991, էջ 12.
- ¹⁸ "Unterhäniges memorial betreffend die letzte Kriegs-Expedition des Czaaren wieder Persien. Präsentire im Kgl. schwedischen Canteley-Collegio an. 1722", J. G. Rabener, *Leben Petri des Ersten und Grossen*, Leipzig, 1725, էջ 711-719.
- ¹⁹ "Dessutom utdrag ur ett brev till Elias Brenner", *Den sv. Mercurius*, nov. (11), Stockholm, 1757, էջ 568-570; "Och Ad patruelem Elias Brennerum epistola, an. 1699 in Asia ad Montem Caucasum scripta", *Nova lit. maris Balthici et Septentrionalis*, 1700, էջ 370-372.
- ²⁰ P. J. von Strahlenberg, *Das nord-und ostliche theil von Europa und Asia... in einer historisch-geographischen beschreibung... vorges tellt*, Stockholm, 1730, էջ 71. հմմտ.՝ *Nouvelle biographie Générale*, t. Sèptieme, էջ 322.
- ²¹ Aug. Strindberg, "Philipp Johann von Strahlenberg och hans karta öfver Asien", *Sv. Sällskapet f. antropol o. geogr., Geogr. Sekt. Tidskr.*, 1879, No.6.
- ²² *Epitome commentariorum Moysis Armeni, de origine et regibus Armenorum et Parthorum item series principum Iberiae et Georgiae, cum notis et observationibus Henrici Brenneri*, Stockholmiae. Anno MDCCXXIII (1723): Սոյն գիրքը, բացի Մովսէս Խորենացու *Պատմութեան լատիներէն համառոտագրուած թարգմանութիւնից և ծանօթագրութիւններից*, պարունակում է նաև *հետեւեալ հատուածները՝ "Series regum sive principum Iberiae"* (էջ 27-42), "Index conventuum et ecclesiarum" (էջ 43-47), "Note ad seriem principum Georgiae et Iberiae" (էջ 75-90) և երկու նամակներ (Թովհաննէս Բարթոլոմէոսի 11 Սեպտեմբերի 1699 թուակիր նամակն ուղղուած Բրեննէրին և վերջինիս 8 Հոկտեմբերի 1723 թուակիր նամակն ուղղուած Բենցէլին, էջ 91-108): Ամբողջ գիրքն ունի ընդամէնը 108 էջ:
- ²³ *Acta eruditorum Lipsiensium ab an. 1682.1724*, t. 43, էջ 436-439. նաև՝ *Acta Literaria Sueciae*, 1727, էջ 457 ևւն.
- ²⁴ R. G. Khachatryan, "K naslediiu V. N. Tatishceva" [Վ. Ն. Տատիշչևի գիտական ժառանգութեան շուրջ], *Հրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 1976, No. 3. հմմտ. նաև նոյնի *Russkaia istoricheskaja misl I Armeniia (XVII-nachalo XIXvv)* [Ռուսական պատմական միտքը և Հայաստանը, (17-18րդ դարի սկիզբ)], Երեւան, 1987, էջ 226.
- ²⁵ F. Z. Bauer, *Geografiia rosiiskai* [Ռուսաստանեան աշխարհագրութիւն], Ս. Պետերբուրգ, 1767, էջ 10:
- ²⁶ I. M. Stritter, *Meschtsoslov istoricheskii I geograficheskii* [Տոմար պատմական և աշխարհագրական], Ս. Պետերբուրգ, 1776, էջ 97.

- ²⁷ Հ. Միրայիլի վրդ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամ տնառն 1784, հատ. Ա. Վենետիկ, 1784, էջ 13:
- ²⁸ Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, Թարգմանութիւն, ներածութիւն եւ ծանօթագրութիւններ Դովտոր Ստ. Մալխասեանի, Երևան, 1940, էջ XC:
- ²⁹ Շրումագֆ, էջ 46:
- ³⁰ Մանաւորապէս տես Langlois, էջ 51. «Հայ պատմագրների երկասիրութեանց ցուցակը» (յաւելուած Պրոֆ. Բ. Պատկանեանի «Համառօտ տեսութիւն Հայ պատմագրականութեան» յօդուածին), Փորձ, Չորրորդ տարի, Յունուար, Տփլիս, No.1, 1880, էջ 10. Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, աշխարհաբար Թարգմանեց եւ լուսարանեց Խորեն կալիակ Ստեփանէ, (Հիմնովին սրբագրուած եւ բարեփոխուած Բ. տպագրութիւն), Ս. Պետերբուրգ, 1897, էջ 2. Պ. Ֆեթթէր, Հայկական աշխատասիրութիւնք հայագէտ Պ. Ֆեթթէրի, ի մի ամփոփուած եւ Թարգմանուած հանդերձ ծանօթագրութեամբ ի Հ. Յակովբայ վ. Տաշեան, Վիեննա 1895, էջ 104. Հ. Գարեգին Չարբհանյան, Հայկական մատենագիտութիւն (Այբուբենական ցուցակ տպագրութեան գիտէն մինչեւ առ մեզ եղած հայերէն հրատարակութեանց), Վենետիկ, 1883, էջ 270. Մովսիսի Խորենացեայ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփլիս, 1913, էջ Մ. Հ. Արաէն Ղազիկեան, Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, հատ. 1, Վենետիկ, 1909-1912, սխւակ 2053. Ստ. Մալխասեան, էջ XC. Սրբուհի Հայրապետեան, Հայոց հին եւ միջնադարեան գրականութեան պատմութիւն, Անթիլիաս, 1988, էջ 199. Հ. Խաչատրեան, Հանրագիտակ օրացոյց, Երևան, 1989, էջ 58. "Inventaire des sources arméniennes sur l'histoire Balkanique", D'après le catalogue des manuscrits arméniens de la congrégation des méchitaristes-Vienne. Inventaire par Agop Ormandjan avec le concours de Raïfa Zaïmova, Red. Prof. V. Tapkova-Zaïmova, Sofia, Centre international d'information sur les sources de L'Histoire Balkanique et Méditerranéenne: "Cibal", 1980, էջ 39:
- ³¹ Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, Translation and commentary of the literary sources by Robert W. Thomson, Cambridge, 1978, էջ 7:
- ³² Ա. Սարմախեան, Հայկական մատենագիտութիւն, ամբողջութեամբ վերանայուած եւ զգալիօրէն աւելացուած նոր հրատարակութիւն, Երևան, 1969, էջ 60, 101:
- ³³ Langlois, էջ 51-52:
- ³⁴ Մանաւորապէս՝ Խորեն Ստեփանէ, էջ հա-հր:
- ³⁵ Annie et Jean-Pierre Mahé, *Histoire de L'Arménie par Moïse de Khorène*, Callimard, 1993, էջ 16:
- ³⁶ P. Vetter, *Moses von Choren, տես՝ Nirschl, Patrologie und Patristik*, Mainz, 1883, Bd. III, պար. 245-247. հմմտ.՝ Ֆեթթէր, էջ 104:
- ³⁷ Չարբհանյան, Հայ հին դպրութեան պատմութիւն, էջ 372-373:
- ³⁸ *Epitome*, էջ 91-92. տես նաեւ նամակի հայերէն Թարգմանութիւնը եւ ծանօթագրութիւնները՝ Մուրադեան, էջ 23:

- ³⁹ Epitome..., էջ 92. Հմմտ.՝ Մուրադեան, էջ 23.
- ⁴⁰ Aspahani d. 20. Aprilis, 1699, էջ 23. Հմմտ. նաև էջ 43.
- ⁴¹ Մուրադեան, էջ 23.
- ⁴² Նոյն
- ⁴³ Նոյն
- ⁴⁴ Երուսաղիմ, էջ 45-46. Հմմտ.՝ Ջարրահանյան, Հայ հին ..., էջ 372.
- ⁴⁵ Լէօ, Երկերի ժողովածու, հատ. 3, գիրք երկրորդ, էջ 588.
- ⁴⁶ Մուրադեան, էջ 23.
- ⁴⁷ R. Khachatryan, *Russkaia istoricheskaia misl*, էջ 13. Հմմտ.՝ E. A. Akopian, *Armenovedenie v Rosii* [Հայագիտութիւնը Ռուսաստանում], Երևան, 1988, էջ 37.
- ⁴⁸ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատ. 2, Երևան, 1976, էջ 560. Հմմտ.՝ Հայկական համալսարանի հանրագիտարան, հատ. 1, Երևան, 1990, էջ 567.
- ⁴⁹ Նոյն, էջ 1-12. Համապատասխանում է Մոսխիի խորհրդացու Պատմութիւն Հայոց քննական բնագրի (1913) 17-74րդ էջերին.
- ⁵⁰ Նոյն, էջ 12-23. Համապատասխանում է խորհրդացու 1913 թուականի քննական բնագրի 101-250րդ էջերին.
- ⁵¹ Նոյն, էջ 23.
- ⁵² Նոյն, էջ 49-74.

HENRIC BRENNER AND
THE FIRST ABRIDGED LATIN TRANSLATION OF
MOVSÉS KHORENATSI'S
HISTORY OF THE ARMENIANS
(Summary)

PETROS HOVHANNISSIAN

The author sheds light on a long-standing uncertainty pertaining to the first translation and publication of Movses Khorénatsi's *History of the Armenians* and rectifies a number of misconceptions regarding the details of this translation and its publication.

Through solid proofs, the author concludes that:

- a) The first Latin translation of Khorentsi's *History* was done by a Dominican monk, Joannes Bartholomeus, and not by the Swede Henric Brenner (1669-1732).
- b) Brenner assisted in Bartholomeus' work; all the annotations of the translation are his.
- c) The translation finished in Isfahan in 1699.
- d) While in a Russian prison, Brenner did not work on Khorentsi's *History*; Bartholomeus was never his cell-mate in prison.
- e) Dr. Eric Benzel, the chief librarian of Uppsala University, did not participate in the translation effort, except for suggesting its publication.
- f) This Latin edition is not a complete translation of the whole *History*, but an abridged version of Books I & II of the *History*.
- g) It was published in 1723 and not in 1733.